

ТРАНСФОРМАЦИОННИ ПРОЦЕСИ СРЕД ПОЛИТИЧЕСКИЯ ЕЛИТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ТУРЦИ (1990 – 1992)

Георги Бурнаски

Във всяко едно общество съществуват две основни групи – елит и неелит. Първите управляват целия социум, а вторите биват управлявани. От сложните взаимоотношения на двете групи се създава т. нар. „политическо пространство“, в което се осъществява диалогът между различните части от социалната структура. На нейния връх стои малцинството на политическия елит, чиято роля е да представя във взимането на решения интересите на отделните слоеве от обществената структура. В зависимост от наличното представителство на различните социални нива в състава на самия елит се осъществяват и трансформациите му. В случаи, когато елитът не изразява гледната точка на по-голямата част от населението, не рядко се стига до революции и цялостна смяна на политическата върхушка.

Способността на елитите да рекрутират членовете си според определени изисквания, които сами налагат, им позволява да извършват постоянна и в същото време постепенна подмяна на кадрите и по този начин да се дистанцират от революционни ситуации, които биха застрашили позициите им. Възможността на елита да задава критериите, които кандидатите трябва да достигнат, за да могат да влязат в него, създава условия за затворен олигархичен кръг, в който, ако не е невъзможно, то е много трудно да пробият индивиди от ниските слоеве. Така подборът на кадрите в елита и произходът им се оказва от първостепенно значение за упражняваната от него политика. Последното е особено валидно в революционни ситуации, когато съществуват опасения, че старият елит може да се трансформира в нов, посредством бутафорни рокади или чрез извършване на невидими за обществото процеси на прехвърляне на влияние и средства.

Механизмите на трансформация на политическите елити в условия на преход от тоталитарна към демократична система на управление условно се определят в различни степени като циркулационни и репродукционни. В първия случай се визират политико-обществени промени, в рамките на които е налице промяна на композицията на елита и въвеждане на нови начини за неговия подбор. Репродукционният модел се наблюдава, когато по един или друг начин тоталитарния елит успява да запази позициите си на върха на обществената пирамида, въпреки новите социални и

политически правила.

В контекста на промените в системата репродуктивност на елита означава запазване на позициите на стария елит в новите условия. Теорията за властта на бившата номенклатура в преходния период в Източна Европа е сериозно застъпена сред изследователи на промените. Тук е редно да се уточни, че под репродукция на стария елит не се разбира задължително възобновяване на престижа на същите лица от преди 1989 г. Уточнението, което Емилия Занкина прави, че репродукцията може да се осъществи чрез близки до стария елит нови лица, чиито социални корени и авторитет са свързани с комунистическото минало, е съвсем уместно.¹ Запазването на привилегиите се осъществява посредством два политически и един икономически способ. В политическо отношение основните средства са „политическата конвергенция“ или смяна на профила на елита, която не засяга властовите възможности на стария връх, и реконструирането на индивидуалните и колективните биографии. В икономически план „трансформацията“ се извършва най-вече посредством инструментариума на приватизационните процеси.²

Правейки уговорката, че в литературата, посветена на въпроса за характера на прехода от комунизъм към демокрация, доминират възгледите за репродукция на

1 Zankina, E. Transformation of the Bulgarian Political Elite in the Period of Transition. Its Impact on the Transition Process. University of Pittsburgh, 2011, pp. 5 – 7.

2 Маринов, А. Обществени елити и лидерство в страните в преход. С., 2004, с. 105 – 6; Zankina, E. Op. cit., pp. 15 – 8.

стария елит, Александър Маринов извежда два модела. При първия старите кадри просто променят сектора на своите привилегии, ставайки частни предприемачи, а в другия използват „технократическия потенциал“, за да запазят ключова роля в политико-административната власт.³

Разглеждането на процеса на промяна на елитите в Източна Европа изцяло през призмата на репродуктивната теория обаче изглежда необективно и на моменти дори не съвсем научно. В този смисъл е редно да се представи накратко и оставения в сянка и често подценяван циркуляционен подход. Преди това трябва да се изясни, че припознаването му от даден автор не означава следване на идеален пример, при който един елит замества друг изцяло. Циркулацията по-скоро трябва да означава замяна на един елит с кадри, чиито произход не е свързан с обичайните за елита школовки, и качества, които до този момент са липсвали във върха на политическата пирамида.⁴

В революционно-политически план репродукцията рядко се извършва буквално. Бурната обстановка изисква „жертви“ от стария елит, което пречи на прехвърлянето на най-видните представители на върхушката сред публичния елит на новата власт. Вместо това налице е друг феномен – издигане на социални и политически играчи, които до промените са играли ролята на инструмент на властта. Без съмнение тяхното издигане се осъществява

³ Маринов, А. Цит. съч., с. 109.

⁴ Zankina, E. Op. cit., pp. 5 – 7.

благодарение на силно развитата бюрократична система и на ключовите им позиции за поддържането на комунистическия авторитет. Джордж Фийлд и Джон Хайли смятат, че във всяко бюрократично общество има йерархия на властта, която генерира лидерите и щом върхът на пирамидата няма как да се репродуцира в условия на революционни нагласи, то логично е новите лидери да се възпроизведат от структурите на жизненоважните за режима организации. Нещо повече, при ситуация на смяна на една система с друга или на един елит с друг, Хайли и Фийлд дори смятат, че позициите на организациите в бюрократичната машина им дават по-добри възможности за издигане, отколкото фамилените връзки на върха на елита.⁵

Значимостта на издигането на нови сили в бюрократичната система е отчетена от представители на поне още две генерации изследователи. От една страна, ролята на производните на апарата сили са изведени от класически теоретици като Моска и Шумпетер, според които движението на стратегическите елити в обществото зависи от степента, до която функциите им са общозначими. Това означава, че в пред- и постреволюционни времена възможността новите лица на елита да се генерират от инструментариума на комунистическия елит нараства чувствително. От друга страна, в практическа подкрепа на становището, че новите елити се формират в не малка степен въз основа на бюрократичните структури на старата власт,

⁵ Field, G. L., J. Higley. Elitism. London, 1980, pp. 33 – 4.

се изказват и българските изследователи Петя Пачкова, Духомир Минев и Петя Кабакчиева, Емилия Занкина и други⁶.

***

Вследствие на многобройните проблеми в обществената пирамида, които се разрастват през 80-те години в Народна република България, Тодор Живков е свален от власт. Събитията от 9 – 10 ноември 1989 г. могат лесно да се характеризират като вътрешен преврат, резултат от борбата между бюрократи и технократи във върхушката, подкрепена от нарастването на влиянието на неформалните „втори мрежи“ и изпускането на контрола на „старата гвардия“ над Държавна сигурност и на нейния монопол над връзките с Москва. Промените в края на десетилетието дават началото на нов етап в развитието на България, който обещава преход от еднопартийност към демокрация и от планова към пазарна икономика.⁷

Процесите на преминаване от тоталитарна система към многопартийност са проблеми и на трансформацията на политическия елит. Комунистическата партия е на път да загуби привилегированите си позиции, а цялата политическа система е изправена пред

⁶ Минев, Д. П. Кабакчиева. Преходът – елити, стратегии. С., 1996; Пачкова, П. Елитът на прехода. С., 2003; Zankina, E. Op. cit.

⁷ Събитията през 1989 г. са описани в общия труд на Искра Баева и Евгения Калинова. Баева, И. Е. Калинова. Българските преходи 1939 – 2010. С., 2010, с. 239 – 55.

предизвикателството да се трансформира в кратък срок като отхвърли елементите от старата власт – казус, който не е поставян в България почти половин век.

Ситуацията в България към края на 80-те години показва, че процесите на трансформация на комунистическия елит в посткомунистически ще бъдат доминирани от репродуктивния модел, което означава, че старите властимащи ще запазят под една или друга форма позициите си по върховете на обществото. Дали това се случва показва изследването на отделните новосформирани елити и техния произход – тема, която не е сериозно разгърната в науката. В тази насока целта на следващите страници е да уточни как протичат трансформационните процеси сред политическия елит на българските турци в първите години на прехода.

Някои особености на политическия елит на българските турци

Изследването на трансформационните процеси сред политическия елит на българските турци в периода около и след 1990 година е белязано от специфични особености, свързани най-вече с отношението на българската държава към общността в годините на управление на БКП. Проучването на темата е затруднено и от различния характер на политическото представителство съответно в годините преди 1990 г. и след това.

Разделянето на света на два враждуващи лагера след края на Втората световна война не подминава и

региона на Югоизточна Европа.⁸ Фактът, че България влиза в съветската сфера на влияние, а Турция се превръща в най-важния стратегически партньор на САЩ в Близкия изток и на Балканите поставя българските турци в затруднено положение. Искрите между двете им родини имат най-силно отражение именно върху тях. Капанът между пропагандните машини на двете съседни държави, в които те се оказват, ги поставя в състояние на постоянна несигурност и ги превръща в приоритет едновременно за българските и за турските тайни служби. Ролята им на проводник на интереси от север на юг и в обратната посока ги изправя пред проблеми като лишаване от политически и културни права и опити за асимилиране, осъществени най-вече в посоки на насилствени преселвания и изселвания. Дипломатическата и идеологическа „игра“ с българските турци достига своята връхна точка в средата на 80-те години, когато се осъществява т.нар. „възродителен процес“, последван от масова вълна на изселници от България към нейния югоизточен съсед.

Без да се влиза в излишна конкретика, обективно политиката на комунистическата власт към българските турци може да се обобщи като враждебна и асимилационна. Различните подходи, използвани за приобщаването на най-големия малцинствен елемент в българското общество, илюстрират непоследователността на взимането на решения за справяне с този проблем

⁸ Баев, Й. Системата за европейска сигурност и Балканите в годините на Студената война. С., 2010, с. 29 – 44.

и неефективността им. За последното свидетелства запазеният в рамките на целия период от 1944 до 1989 г. процентен дял на българските турци, възлизащ на около една десета от цялото население.⁹

Неколкократните опити чрез различни похвати да бъде решен проблемът с българските турци струва на комунистическата власт дълготрайни проблеми с малцинството, които най-силно се усещат по време на и след процесите на преименуване, наричани в публичното пространство с евфемизма „възродителен процес“. Насилствената смяна на имената на турците, живеещи в България, среща съпротива от страна на това население в три посоки. От една страна се появяват организации, които целят да противодействат на събитията по мирен път, чрез извършването на подривна пропагандна дейност, а от друга се осъществяват и няколко кървави атентата, взели човешки жертви.¹⁰ В последните месеци от реалното управление на БКП съпротивата на българските

⁹ Към 80-те години на миналия век в България живеят над 900 000 етнически турци. Според официалните данни от 1992 и 2001 техният брой намалява съответно до 800 000 и 745 000. Трябва да се има предвид, че това намаление не засяга силно процентното съотношение, тъй като цялостния брой на населението също намалява. Ялъмов, И. История на турската общност в България. С., 2002, с. 505.

¹⁰ Трите основни организации за съпротива срещу насилственото преименуване на българските турци („Дълга зима“, „Турско националноосвободително движение в България“ и „Турското съпротивително движение в Хлебарово“) са разгледани детайлно в следните трудове. Ангелов, В. Борба без оръжие. Турско националноосвободително движение в България (1985 – 1986). Документи. С., 2009; Карамустафа, С. Съпротивата на българските турци срещу насилствената асимилация (1960 – 1989). Разград, 2010; Ялъмов, И. Цит. съч., с. 442 – 62.

турци прераства и в провеждане на протестни шествия, обявяване на гладни стачки и осъществяване на контакт с цел информиране за тежкото положение в България на външни организации, чиято дейност е пряко свързана със защитата на човешките права.¹¹

Без съмнение един от най-важните компоненти, които разклащат комунистическата власт, са българските турци. Предприетите срещу тях драстични мерки не довеждат до желаната унификация на самосъзнанието на цялото население, дори напротив – още повече разделят турците от българите. В психологичен план такива процеси влияят негативно на затварянето на етническата група и консолидирането ѝ около няколко влиятелни личности. В икономическо отношение т.нар. „възродителен процес“ води до огромни загуби за България, свързани с нуждата от бърза смяна на документите на около 800 000 души, изразходването на ресурси за заплати и командировъчни на служители, занимаващи се в продължение на месеци с преименуването по места и не на последно място – със загуби от напускането на над 300 000 души през лятото на 1989 г., което създава сериозни проблеми при събирането на реколтата.¹²

Създаденият хаос около преименуването и последвалото изселване е сред първостепенните причини

11 Ялъмов, И. Цит. съч., с. 454 – 89.

12 За повече относно социално-икономическите последици от „възродителния процес“ и „голямата екскурзия“ виж: Баева, И. Социално-икономически предпоставки за и последици от „възродителния процес“. – В: Евразийски хоризонти: минало и настояще. С., 2011, с. 154 – 70.

за свалянето на Тодор Живков от властта и започването на промените в системата. Силно изразеното недоволство срещу асимилационните действия на властта от страна не само на етнически турци, но и на етнически българи, в комбинация с изострянето на отношенията между Живков и съветските перестройчици около Михаил Горбачов, представят ясно образа на ерозиралата тоталитарна система в края на управлението на БКП. Процесът на разпад безспорно е засилен от ненужните действия на властта спрямо българските турци и от произлязлата от това съпротива. В известен смисъл изострените проблеми в отношенията между властта и турското малцинство внасят специфика в българския случай, който иначе в голяма степен прилича и е зависим от процесите на разпад на комунистическата система в Източна Европа и Съюза на съветските социалистически републики.

Въпреки константната значимост на българските турци в обществената структура, осигурена им от непроменимото им процентно съотношение от цялото население (около 10%), етническата група остава на най-ниското ниво на социалната пирамида в епохата на комунистическото управление. Малцинственият елемент е лишен от реално политическо представителство, което силно затруднява анализа на трансформационните процеси. Тук е редно да се спомене, че в стремежа си да установи тотален контрол над населението и особено над етническите турци, комунистическата власт предприема мерки за създаването на посредници между нея и масите. По отношение на българските турци за

идеални изпълнители на тази дейност се приемат представители на същия етнос, които имат добри интелектуални способности, желание за образование и кариерно развитие. Създаването на посредници сред тези индивиди може да се осъществи по два начина. Първият е чрез официалната политика на управляващите спрямо населението от турски произход, изразяваща се в позитивна дискриминация. Към края на 60-те години ръководството на БКП стига до извода, че по-удобна и по-лесноманипулируема ще е интелигенцията сред българските турци, ако тя е възпитана и обучена в служба на режима. Затова и се засилват усилията в посока осигуряване на възможности за кариерно развитие на етнически турци в партийните структури, както и в образователните институции.¹³ Освен чрез официалните квоти за политическо, образователно и/или културно развитие, кадърната младеж от малцинството често попада в обсега на структурите на Държавна сигурност, чиято власт е способна да им осигури добра образователна или кариерна еволюция срещу сътрудничеството в ролята на неин функционален елит. Количествените и качествените измерения на тази обвързаност са от ключово значение за характера на трансформационните процеси сред политическия елит на българските турци и ще бъдат засегнати, чрез анализ на общия профил и на конкретни случаи, в следващите

¹³ Груев, М. А. Калъонски. „Възродителният процес“. Мюсюлманските общности и комунистическият режим. С., 2008, с. 111 – 2; Ялъмов, И. Цит. съч., с. 367, 377 – 81.

страници.

Позитивната дискриминация, проявявана както на официално ниво, така и задкулисно (основно от ДС), рефлектира в създаване на верен на комунистическия режим турски елит, който влиза в ролята на местна номенклатура и/или интелигенция. По същество функциите са този елит-посредник са да контролира обмена на информация между централната власт и населението, което му отрежда място в подножието на реалната власт в политическата пирамида.

След падането на Тодор Живков от власт, революционната ситуация създава предпоставки за развитие на многопартийна система. Наред с образуването на опозиционен демократичен фактор (неформалните сдружения, прерастнали през декември 1989 г. в Съюз на демократическите сили), пред българските турци се появява възможност за пръв път да излъчат свое официално представителство, което легално да се бори за възстановяване на политическите и културните им права. Създадената след 10 ноември политическа формация (Движение за права и свободи) като конгломерат на най-влиятелните турци и мюсюлмани в посткомунистическата обстановка е основен обект на интерес на настоящия текст.

Значимостта на Движението за права и свободи (ДПС) за българските турци в годините на преход от комунистическо към демократично управление се подчертава от неговото дълголетие. Развитието на политическото представителство на мюсюлманите в

България включва постепенното му установяване като трета политическа сила в страната, няколкократно участие във формирането и разпадането на различни правителства, шумни скандали и създаване на силен антагонизъм сред населението.¹⁴ Влиянието на партията се усеща от първите години на периода на преход, които с оглед на настоящето изследване са от най-голямо значение. Именно поради тази причина в следващите страници ще бъдат разгледани ценностната ориентация, политическото представителство и ще бъдат потърсени корените на елита на ДПС в рамките на VII-то Велико народно събрание и XXXVI-то Народно събрание.

Ценностна ориентация и легитимация на ДПС

Тук е редно да се обърне внимание и на ценностната ориентация на политическия елит на българските турци, както и на средствата, чрез които политиците търсят

14 ДПС се утвърждава като единствен легитимен представител на българските турци във властта и като трета политическа сила в рамките на целия посткомунистически период. Участието в VII Велико народно събрание (1990 – 1991), както и във всички последвали домомомента Народни събрания, илюстрира константната значимост на тази партия за развитието на политическата система в България. ДПС участва активно не само в законодателната система, но и в изпълнителната като в периода след 1990 г. участва в съставянето на три коалиционни правителства, подкрепя други две при създаването им и дори на два пъти използва своя мандат за оформяне на кабинет. Паралелно с работата в столицата, Движението за права и свободи се утвърждава като доминантна политическа сила в смесените райони, където живее компактно мюсюлманско население. Баева, И. Българските турци в годините на прехода. – В: Толерантният националист. С., 2009, с. 393 - 416; Стоянов, В. Към ранната история на ДПС. Опит за биографичен очерк. – В: Историята – професия и съдба. С., 2008, с. 631 – 60.

подкрепа и припознаване от масите.

Фактът, че българските турци са третираны като чуждо национално малцинство и понасят на гърба си сложните взаимоотношения на границата между два строя, имотреждат съдбата да бъдат особено чувствителни на тема права и свободи. Асимилационната политика на комунистическата власт, водена чрез непоследователни действия на различни вълни, е голямата болка на българските турци и логично, след падането от власт на БКП, за тях най-важна е защитата на политическите, културните и социалните права.¹⁵

Обществените нагласи по отношение на етническите взаимоотношения в края на 1989 и 1990 г. са силно изострени, което обуславя и отдръпването на дисидентските организации и техните дейци от проблемите на населението от турски произход. В ситуация на несигурност сред обществото и страх от евентуални нови асимилационни мерки, българските

15 В подкрепа на становището могат да се добавят десетки интервюта с видни политически и обществени дейци, както и с потърпевши лица, които не са част от елитите. Интервю с Яшар Шабан. – В: Историята, населена с хора. Т. II С., 2006, с. 745 – 56; „Найм Сюлейманоглу: „Аз нараних Тодор Живков“. – Преса, бр. 400, 19 февруару 2013; „И аз съм първият човек, който сам напусна работа заради името“. – В: Насилие, политика и памет. Комунистическият режим в Пиринска Македония – рефлексии на съвременника и изследователя. Съст. М. Груев, В. Тепавичаров и др. С., 2011, с. 581 – 601; „... Завинаги изселени...“. – В: Насилие, политика и памет. Комунистическият режим в Пиринска Македония – рефлексии на съвременника и изследователя. Съст. М. Груев, В. Тепавичаров и др. С., 2011, с. 602 – 29; Баева, И. Човешките измерения на „Възродителния процес“. – В: Нови извори за изследване на „Възродителния процес“. С., 2011, с. 83 – 94.

турци бързо припознават новосъздадената формация Движение за права и свободи като свой защитник. Лидерите на организацията обещаваат защита на интересите на малцинствата в страната като отчитат за най-важна първа задача възвръщането на правата и свободите на репресираните от бившата власт етноси. Именно в двете съставни думи от името на новоосновената организация се крепят и основните средства, чрез които политическият елит на ДПС търси подкрепа в първите години на прехода.

„Съгласно своя Устав и Програма Движението за права и свободи /ДПС/ е независима политическа организация, създадена по време на борбата срещу тоталитарната система в България. То се бори за демократичното развитие на обществото; за национално съгласие и равноправие на всички етнически общности на страната; за зачитане на техния език, обичаи и религия, за демократично, законно и по мирен път разграждане на тоталитарната система... В областта на социалните сфери ДПС е за закрила на собствеността и за бързо ликвидиране на масовите случаи на иззета и незаконно присвоена собственост на насилствено изселените български граждани в чужбина; за връщане на тези хора в Родината им и създаване на условия за това, като за нанесените им щети да бъдат справедливо възмездени...“¹⁶. Оттози пасаж ясно се вижда към коя група от населението се прицелва ДПС в опитите си да намери

¹⁶ Същност и политически идеи на Движението за права и свободи. – *Права и свободи*, бр. 18, 19 юли 1991.

вярната посока. Логично, във връзка със споменатите характерни нагласи на българските турци, ръководството на партията се обявява в защита на общностните ценности на етническата група и на частните интереси на всеки един член на турската общност. Издигайки около себе си образа на единствен откровен защитник на интересите на българските турци, Движението за права и свободи печели подкрепата на пострадалите от комунистическото управление мюсюлмански общности. Това им дава значима електорална преднина в последвалата борба с останалите по-малки политически формации. Не без значение е и фактът, че именно асимилационните процеси срещу мюсюлманите в България обуславят появата на ДПС – зависимост, чиято обратна страна е постоянното използване на проекциите на т.нар. „възродителен процес“ в годините на прехода за оправдаване на значимостта на партията на Доган.¹⁷

Въпреки очевидния турски етнически произход на представителите на ДПС, ръководството на партията се опитва да представи програмните си цели като общовалидни за всички етноси в страната. Така организацията иска да бъде възприемана като „универсална правозащитна организация“.¹⁸

Редно е да се обърне внимание и на факта, че

¹⁷ Калинова, Е. Споменът за „Възродителния процес“ и неговата политическа употреба в годините на прехода. – В: Нови извори за изследване на „Възродителния процес“. С., 2011, с. 67.

¹⁸ Татарлъ, И. Движение за права и свободи. Фактор за демокрация, разбирателство и сигурност в страната и на Балканите. С., 2003, с. 24.

ДПС изрично отрича припознаването на автономия и сепаратизъм. Движението *„отхвърля тероризма и екстремизма като поведение в политическата борба и е за взаимна търпимост, толерантност и национално съгласие между всички етнически общности в България... ДПС се обявява решително против национализма, реваншизма, шовинизма и ислямския фундаментализъм и възприема принципа за разбирателство между народите като основно начало за единството на етнокултурните общности в България.“*¹⁹

Както ясно се забелязва от това изказване, появило се на страниците на официалния информационен орган на ДПС – в. „Права и свободи“, политическият елит на българските турци, освен че се обявява в защита на правата на малцинствата, предприема една либерална стратегия в подхода си към определяне на своята ценностна система като говори за равноправие на етнокултурните общности в страната и игнорира възможността да използва крайните методи, които предлагат реваншизмът, национализмът и ислямският фундаментализъм.²⁰

19 Същност и политически идеи на Движението за права и свободи. – *Права и свободи*, бр. 18, 19 юли 1991.

20 В тази насока любопитно е мнението на Паунка Гочева, която, противно на изказането в текста мнение, намира принципите на ДПС за *„твърде опасни като замисъл“* и остава с впечатлението, че *„посочените конкретни цели и задачи в програмата на ДПС са ответни мерки срещу извращенията по време на Т. Живков и възродителния процес, а не са следствие от прокламираните принципи на движението“*. Изказането мнение е „подкрепено“ от заключението на Гочева, че *„ДПС е протурска националистическа и антибългарска организация... ДПС сее обособяване, но някой*

ДПС се самоопределя като демократична организация, която вярва в либералните възгледи и в идеята за правова държава, и е твърдо за въвеждането на свободна пазарна икономика.²¹ В този смисъл, нормално изглежда и включването на откъс в Програмната декларация, гласящ: *„Движението за права и свободи е демократична независима обществена организация на българските граждани... С оглед на това Движението за права и свободи включва добронамерени наши граждани, които милеят за единството и просперитета на България.“*²²

В условия на масови трансформационни процеси и постреволюционни настроения новите политически организации логично търсят легитимация, противопоставяйки се на старата власт. ДПС не прави изключение в това отношение, въпреки че ползва и друг инструмент за утвърждаване на позициите си в обществото – наследството на т.нар. „възродителен процес“.²³ Партията умело защитава тезата, че освен покровител на мюсюлманските общности в България, силно засегнати от преименуването и изселническите акции, е и върл противник на комунистическата идея, както и на бившата комунистическа партия, преименувана на БСП. Всъщност

друг ще трябва да жъне кървавото разцепление.“ Гочева, П. ДПС в сянка и на светлина. С., 1991, с. 31, 37.

21 Татарлъ, И. Цит. съч., с. 24.

22 Из Програмна декларация на Движението за права и свободи. – *Права и свободи*, бр. 19, 26 юли 1991.

23 За използването на темата „възродителен процес“ в политиката на прехода виж: Калинова, Е. Споменът за „Възродителния процес“..., с. 67 – 82.

двата способа, които ДПС ползва за легитимация пред обществеността, са взаимно свързани – най-голямата грешка, според представителите на новата партия, са асимилационните практики на комунистическата върхушка върху беззащитното население с етнически турски корени. Периодичното припомняне за злините, сторени от БКП, и правата на българските турци, които ДПС отстоява, спомага за припознаването на партията като единствен защитник на правата на мюсюлманите в България и подобрява електоралното мобилизиране, когато е необходимо. В тази връзка честата поява на материали, свързани с мрачните асимилационни процеси на страниците на вестник „Права и свободи“, изглежда резонна.²⁴

Вопит да се разграничи максимално от извършваните нехуманни политики срещу мюсюлманските общности, Движението за права и свободи още с появата си се обявява срещу репродукцията на стария режим в новите условия. Активистите на партията пропагандират идеята, че бившите власти се опитват всячески да установят контрол над новородената демократична система, което би могло да я опорочи изначало: *„Бихме се превърнали в неоправдани идеалисти и наивници, ако мислим, че комунизмът ще слезе от историческата сцена от само*

24 Националният въпрос в България. – *Права и свободи*, бр. 20, 2 август 1991 и бр. 21, 9 август 1991; Предренесанс на „Възродителния процес“. – *Права и свободи*, бр. 21, 9 август 1991 и бр. 22, 16 август 1991; Името. – *Права и свободи*, бр. 1, 3 януари 1992; Орденосци от „Възродителния процес“ – началници в полицията. – *Права и свободи*, бр. 40, 2 октомври 1992.

себе си. Да, комунизмът неизбежно си отива и трябва да мине в забвение, но напускайки историческата сцена, дериватите на Комунистическата партия постоянно си правят упражнения за обновление, използвайки целия наличен арсенал от форми за социална, политическа и икономическа мимикрия. Именно затова, за да сме сигурни, че няма да има рецидиви на тоталитарни режими и идеология, издигнати в монопол на държавата, ние трябва да им помогнем да си намерят истинското място в политическия живот на днешна България. А това може да стане само, когато се поставят на подсъдимата скамейка не само и не толкова отделни персони – кукли на историята, но и партията им като цяло, защото в случая въпросът се свежда до доказана обща вина на една политическа организация, която е отговорна за поредната национална катастрофа на Република България. Всеки друг път удължава агонията на преходния етап и умножава родилните мъки на демократичните процеси в нашата Родина.“²⁵

Посоката, в която тръгва елитът на българските турци, изглежда оправдан от гледна точка на вината на комунистическата власт за репресиите над населението и в частност над мюсюлманските общности, както и във връзка с прокламираните от Движението либерални възгледи. Антикомунистическите призови заливат страниците на официалния вестник на партията „Права и

25 Из изказване на Ахмед Доган по време на учредителното заседание на XXXVI-то Народно събрание от 4 ноември 1991 г. – По образ и подобие на европейските измерения: избрани речи на Ахмед Доган 1991 – 2008 г., с. 9 – 12.

свободи"²⁶, което идва да покаже, че това е продукт или на вътрешна убеденост в демократичните, респективно антикомунистическите идеали, или на умел пропаганден ход. Както ще стане ясно, по-вероятен изглежда вторият вариант.²⁷

Създаването, развитието и ценностната ориентация на един елит са фактори от ключов характер за анализирането на трансформационните му процеси. Тежестта им, обаче, се усеща чувствително след като бъде направен и анализ на кадрите, които попълват неговите редици. Това изисква да се разгледат въпросите за облика на личностите в Движение за права и свободи, за техния социален и професионален произход, за

26 Демокрацията и националният въпрос. – *Права и свободи*, бр. 1, 11 – 17 февруари 1991.; Обикновен комунизъм. – *Права и свободи*, бр. 29, 4 октомври 1991; Комунизмът си отиде, а комунистите се готвят за победа. – *Права и свободи*, бр. 41, 27 декември 1991; Клубът на отхвърлените заседава. Новогодишен апокалипсис за социализма. – *Права и свободи*, бр. 41, 27 декември 1991; Комунизмът умря и светът е махмурлия. – *Права и свободи*, бр. 1, 3 януари 1992; След тоталитаризма – милиарди дългове. – *Права и свободи*, бр. 1, 3 януари 1992; Не българският народ – престъпникът е БКП (БСП). – *Права и свободи*, бр. 10, 6 март 1992; Декомунизацията. – *Права и свободи*, бр. 10, 6 март 1992; Декомунизацията. Или какво най-сетне трябва да стане в България. – *Права и свободи*, бр. 11, 13 март 1992; На комунистите театро̀то свърши. – *Права и свободи*, бр. 15, 10 април 1992; Уродството на залязващия комунизъм. На вниманието на неделните номенклатурници. – *Права и свободи*, бр. 25, 19 юни 1992.

27 В свое изследване американският българист Чарлз Артър Мозер посвещава цяла глава на проблема с декомунизацията на българското общество и резултатите от този процес. Moser, C. A. *Theory and History of the Bulgarian Transition*. Sofia, 1994, pp. 94 – 111.

отношението им към комунистическата власт в миналото, както и за степента, до която вътрешната циркулация в партията позволява поява на нови лица.

Обща характеристика на народните представители на ДПС в началния период на българския преход (1990 – 1992 г.)

Благодарение на получените на изборите през 1990 г. 5,75 % от общия вот, ДПС успява да вкара 23 народни представители в Седмото Велико народно събрание.²⁸

Средната възраст на депутатите от парламентарната група на ДПС в рамките на Седмото Велико народно събрание е 44 години. Най-възрастен от представителите на ДПС е Ибрахим Тосун Татарлъ, който е роден през далечната 1925 г.²⁹, а най-млад е 26-годишният Ремзи Дурмуш Осман (роден на 12 февруари 1964 г.)³⁰

По отношение на месторождението на депутатите

28 Гласовете на близо 370 000 български граждани подсигуряват участието в изготвянето на новата конституция на лицата: Мехмед Бейтулла Хаджиюмер, Кадир Джелил Кадир, Асен Веселинов Диков, Ибрахим Тосун Татарлъ, Орхан Тахир Мемиш, Шакир Алилов Поюков, Ахмед Демир Доган, Хюсеин Ахмет Карамолла, Яшар Шабанов Бекиров, Бахри Реджеб Юмер, Хасан Алиев Хасанов, Радван Малекон Кадъов, Иван Кирилов Палчев, Мирослав Владимир Дърмов, Пламен Александров Симов, Нуредин Мехмедов Ахмедов, Емил Асенов Чавдаров, Ремзи Дурмуш Осман, Юлий Юлиев Бахнев, Хюсеин Юмер Хасан, Реджеб Салих Садък, Юнал Саид Лютфиев и Адем Хюсеин Кенан. Депутатите в Седмото Велико народно събрание. С., 1991, с. 37, 84 – 5, 88 – 9, 91, 104, 116 – 9, 139, 144, 164 – 7, 195 – 6, 202, 236 – 7, 243 – 4.

29 Пак там, с. 89.

30 Пак там, с. 166.

на ДПС се получава следната структура. Най-много представители, 11 на брой или 47,8 % от цялата парламентарна група, са родени в села. Има само един депутат роден в София (Мирослав Дърмов)³¹ и един - в Москва (Юлий Бахнев)³². Равно е количеството на представителите на малките и на по-големите градове – по 5 на брой или по 21,7 % от цялата парламентарна група.

Прави впечатление, че парламентарната група на ДПС в VII-то Велико народно събрание не се отличава с особено висока степен на експертност. В образователно-професионален план се разпознават групите на заетите в сферата на образованието (предимно учители в основни и средни училища в малки населени места) със седем представители³³ и на културата – с четири представители³⁴. Сред 23-мата депутати се намират и двама представители на научната гилдия³⁵, както и две лица, свързани с дипломатическа и/или политическа кариера³⁶.

31 Пак там, с. 164.

32 Пак там, с. 195.

33 Сдейност в сферата на училищното образование са обвързани Мехмед Бейтулла Хаджиюмер, Асен Диков, отчасти Орхан Тахир Мемиш, Шакир Алилов Поюков, Хюсеин Ахмет Карамолла, Яшар Шабанов Бекиров, Бахри Реджеб Юмер. Пак там, с. 37, 88, 91, 104, 116 – 8.

34 Това са Нуредин Мехмедов Ахмедов, Мирослав Дърмов, Реджеб Салих Садък и до известна степен Юнал Саид Лютфиев. Пак там, с. 164 – 5, 202, 236 – 7.

35 Става дума за лидерът на партията Ахмед Доган и за Ибрахим Татарлъ. Пак там, с. 89, 116.

36 Двете лица, чието минало е свързано със заемане на високи позиции в структури и на които ще бъде обърнато специално

На провешите се през октомври 1991 г. избори за XXXVI-то Народно събрание ДПС печели 418 168 гласа или 7,55% от всички гласове. Това позволява на партията да се задържи като трета политическа сила в парламента и дори да увеличи местата си в пленарна зала с още едно.³⁷

Цифрите показват, че девет от всичките 27 депутати на ДПС в XXXVI-то Народно събрание, или 37,5 %, са вече бивши народни представители от Великото народно събрание.³⁸ Останалите 15 са нови лица за обществеността. Средната възраст на парламентарната група на ДПС в рамките на първото Обикновено народно събрание след промените се запазва около установената за предната година. Ибрахим Татарлъ остава най-възрастният представител на движението (66), а Ремзи

внимание, са Юлий Бахнев и Юнал Лютфиев. Пак там, с. 195, 236 – 7.

37 ДПС разполага с 23 народни представители в 400-местното Велико народно събрание и с 24 в XXXVI-то ОНС, състоящо се от 240 човека.

38 В парламентарната група на ДПС остават Ахмед Доган, Юнал Лютфиев, Кадир Кадир, Ибрахим Татарлъ, Хюсеин Карамолла, Бахри Юмер, Хасан Али Хасан, Иван Палчев, Ремзи Осман, а останалите квоти са заети от Свилен Огнянов Капсъзов, Ариф Мустакли, Нева Соколова Хаджиматева, Илхан Вели Мустафа, Суави Басри Хаджи, Мехмед Осман Ходжа, Емил Георгиев Бучков, Шерифе Исмаил Мустафа, Зия Осман Дишли, Евгени Кирилов Матинчев, Осман Ахмед Октай, Исмаил Мехмед Исмаил, Ведат Ахмед Сакаллъ, Къймет Осман и Димитър Ангелов Сепетлиев. Към 24-те депутати, които влизат в пленарна зала първоначално, по-късно по една или друга причина се присъединяват още Мехмед Хасан Тибер, Халит Осман Гаази и Реджеб Мехмедали Чинар. Народни представители от ДПС. – *Права и свободи*, бр. 32, 25 октомври 1991.

Осман – най-младият (27).³⁹

Малка е разликата и в съотношенията между различните населени места. Схема на Емилия Занкина показва, че не само през 1991 г., но и след следващия парламентарен вот (1994), структурата се запазва същата, като тази през 1990 г. Разлика настъпва едва през 1997 г., когато представителите със селски произход се изравняват с тези, чиито социални корени са в малките градове. Диаграмата, направена от нея, също така показва, че броят на депутатите от столицата постепенно нараства за сметка на представителите на другите големи градове в страната.⁴⁰

Общата характеристика на народните представители от Движението за права и свободи няма как да бъде пълна, ако не бъдат разгледани взаимоотношенията на партийния елит с бившите структури на комунистическата власт. Темата за връзките на ДПС с БКП и нейните органи (най-вече Държавна сигурност) е широко дискутирана, както в обществения, така и в частния живот на средностатистическия съвременен български гражданин.

След приемането на Закона за достъп и разкриване на документите и за обявяване на принадлежността на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на Българската народна армия в началото на 2007 г. и последвалото създаване на

специална комисия, която да се занимава с тази дейност⁴¹, изследването на връзките между комунистическия и посткомунистическия елит бе улеснено значително. В частност това позволява обективно да се разкрие дейността на лидерите на ДПС преди 1990 г., свързвани по един или друг начин с ДС, а оттам – да се хвърли и светлина върху характера на трансформационните процеси сред посткомунистическия елит на българските турци.

Общ профил на бившите агенти на ДС в ДПС

Митологията на прехода обрисова по какъв начин ролята на секретните служби в посткомунистическото пространство. Според някои щатните и секретните сътрудници на Държавна сигурност са участвали активно в прехода като са били внедрени в дисидентските организации, а от там – и в новосформираните след 10 ноември политически партии. Други пък акцентират върху водещата позиция на ДС при създаването на нов икономически елит в страната. Идеята, че чрез контакти и влияние част от старата върхушка и бивши дейци на ДС извършва прехвърляне на държавни капитали в частните си сметки, все още продължава да е актуална

⁴¹ Комисия за разкриване на документите и за обявяване на принадлежността на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на българската народна армия (КРДОПБГДСРСБНА), <<http://www.comdos.bg/>> (24.08.2013, 18:26)

³⁹ Пак там.

⁴⁰ Zankina, E. Op. cit., p. 224.

и занимава голяма част от обществото.⁴²

Държавна сигурност без съмнение играе изключително важна роля за смяната на комунистическото еднопартийна система с плуралистична. Благодарение на влиянието си в тоталитарното общество (свързано най-вече с ползване на секретна информация), тайните служби се ползват с високо ниво на привилегированост. Със строго организираната си структура Държава сигурност има способността да влияе особено силно върху взимането на решения, в ситуации на обществена и властова несигурност. Така в края на 80-те и началото на 90-те години, конспиративната организация на ДС се оказва в изгодна позиция, която ѝ позволява да спечели определени позиции в посткомунистическия обществен и политически живот.

Цифрите, които Емилия Занкина посочва, помагат по-ясно да се разбере какво е количественото съотношение на бившите кадри на Държавна сигурност в първите няколко състава на парламента след началото на промените. Стръскащите данни показват, че в рамките на Седмото Велико народно събрание 75 от 511 длъжностни лица, в т. ч. и членовете на правителствата, излъчени от него, (или 14,7%) са свързани с бившите тайни структури. Тези стойности нарастват по време на XXXVI-то Народно събрание през 1991 г. (16,2%), за да стигнат максималните си стойности през 1995, когато броят на бившите сътрудници на ДС достига 19,5

42 Zankina, E. Op. cit., p. 239.

%.⁴³ При това статистиката обхваща само официално оповестените такива.

За постигане на средните стойности на цялото парламентарно представителство до така цитираните цифри основна „роля“ има движението за права и свободи. Партията-защитник на малцинствените интереси има в своите редици най-голям процент бивши сътрудници на Държавна сигурност. За 10 от общо 23 народни представители – 43% от състава на парламентарна група на ДПС в рамките на Седмото Велико народно събрание се установяват близки отношения с ДС.⁴⁴ За сравнение през 1990 г. агентите-депутати на БСП са 41,3 % от общия брой на депутатите им, а тези на СДС представляват около една пета от синята парламентарна група.⁴⁵

След изборите за XXXVI-то Народно събрание ДПС печели общо 24 мандата, но поради различни причини (смъртта на Свилен Капсъзов, избирането на Евгени Матинчев за министър и др.) партията вкарва в парламента 27 лица. От тях 9 са бивши сътрудници, което прави точно една трета.⁴⁶ В същото Народно събрание

43 Zankina, E. Op. cit., pp. 262 – 264.

44 Свързаните с ДС депутати са: Мехмед Бейтулла Хаджиюмер, Кадир Джелил Кадир, Орхан Тахир Мемиш, Шакир Алилов Поюков, Ахмед Демир Доган, Хасан Алиев Хасанов, Радван Малеков Кадъов, Иван Кирилов Палчев, Емил Асенов Чавдаров (Сабри Хасан Хюсеин) и Юнал Саид Лютфиев. Решение № 14 на КРДОПБГДСРСБНА от 14.09.2007 г. <<http://www.comdos.bg/media/stories/reshenia/14.pdf>>

(24.08.2013, 18:30)

45 Zankina, E. Op. Cit., pp. 262 – 4.

46 Народните представители от ДПС, свързани с ДС в XXXVI-то

БСП имат едва 15 лица, свързани с ДС или по-малко от 20% от официалното им представителство, а Съюзът на демократичните сили – 11.⁴⁷

За периода от началото на промените до изборите за XXXVII-мо Народно събрание ДПС вкарва общо 41 различни лица в парламента. От тях 14 са бивши сътрудници на репресивния апарат на комунистическата власт. Аритметиката показва, че 34% от лицата, призвани да защитават правата на малцинствата в България в периода 1990 - 1994, според програмната декларация и ценностната ориентация на ДПС, са свързани в даден период от време с основния инструмент на комунистическата власт за провеждане на асимилационна политика спрямо мюсюлманските общности в страната.

Данните подлежат на коментар, ако се разглеждат самостоятелно без поглед напред във времето. Справка с изборните резултати на движението през следващите години, обаче, показва, че данните от първите години на прехода не са изключение, а по-скоро тенденция. В работата на XXXVII-то Народно събрание взимат участие 15 представители на ДПС, повече от половината от които са бивши сътрудници на ДС. Три години по-късно ДПС отново записва сравнително слаби изборни

Народно събрание са учасниците и във ВНС Ахмед Доган, Кадир Джелил Кадир, Юнал Лютфиев, Хасан Алиев Хасанов, Иван Палчев и „новите“ лица Исмаил Мехмед Исмаил, Халит Осман Гаази, Суави Басри Хаджи и Осман Октай,

<<http://www.comdos.bg/media/stories/reshenia/14.pdf>> (24.08.2013, 19:10)

47 Zankina, E. Op. Cit., pp. 262 – 4.

резултати и вкарва 16 депутати. 7 от тях имат корени в структурата на Държавна сигурност.⁴⁸ Цитираната информация категорично показва, че Движението за права и свободи котира в процентно отношение най-много бивши кадри на тайните структури – факт, който влиза в явно противоречие с програмата, ценностните ориентации и афишираните от лидерите на партията задачи.⁴⁹

Без съмнение наличието на толкова голям брой кадри, свързани със службите за сигурност на БКП, дискредитира във висока степен прокламираните от ДПС цели като декомунизация и търсене на отговорност за извършените престъпления срещу мюсюлманските общности. Само по себе си наличието на бивши сътрудници на Държавна сигурност сред елита на българските турци поставя бариера между средностатистическия избирател от турски произход и представляващия го в пленарна зала депутат, чиито корени са в системата, извършвала репресиите преди 1990 г. Любопитно е как такива личности могат да защитават правата и свободите на населението, при положение, че директно или индиректно са извършвали дейност в посока ограничаването им?

Наличието на такъв процент бивши агенти сред

---

48 Ibid, pp. 262 – 4.

49 Тенденцията ДПС да е обвързано с лица от бившите служби се запазва и до днес, <<http://parlamentarniizbori.blogspot.com/2013/04/kandidat-deputati-dosieta-ds-dps-gerb.html#axzz2cnPcPaix>> (24.08.2013, 19:10)

политическия елит на българските турци все пак може да се обясни и с етническия произход на самите кадри в елита. Както Михаил Груев и Алексей Кальонски правилно отбелязват, ролята на Държавна сигурност в процеса на преименуване на българските турци обуславя наличието на такова количество посткомунистически дейци, свързани със старата система. Предвид ключовото участие на ДС в т.нар. „възродителен процес“ логично в основен контингент на репресивния апарат се превръщат образованите младежи в тази общност. Така те се оказват основна тема за службите, поради два факта – от тях може да се очаква съпротива, така че трябва да бъдат следени и в подходящ момент – неутрализирани. От друга страна, сполучливите опити за привличане на същите тези естествени лидери на малцинството дават възможност за предаване на влияние посредством авторитетна и вътрешна за групата личност.⁵⁰

Друга особеност, която трябва да бъде отчетена е, че покрай процесите на насилствено преименуване от средата на 80-те години, голяма част от агентурния апарат сред българските турци спира активното си съдействие. Затова свидетелстват редица документи, обосноваващи кадровата криза сред агентурата по линия на протурския национализъм с *„формализъм при поддържането на отношенията и накърнени лични чувства от процесите на преименуване“*.⁵¹ Косвена информация в тази насока

50 Груев, М. А. Кальонски. „Възродителният процес“..., с. 134.

51 Архивите говорят. Том 55. „Възродителният процес“. Българската държава и българските турци (средата на 30-те началото на 90-те години на XX век). Т. I. Съст. И. Баева и Е.

дават и по-общите документи от периода, които посочват сериозни проблеми в контактите на щатните служители на ДС с по-голямата част от сътрудниците.⁵²

Така логично се стига до въпроса какви са профилите на свързаните с Държавна сигурност политици от Движението за права и свободи. Кои са тези общи точки, които обединяват образа на бившия агент на ДС, който след промените е част от новия елит на българските турци?

Затрудненията, свързани със заличаването на части от досиетата на бившите сътрудници на ДС или дори на цели папки, усложняват изграждането на общ профил. Нерядко в делата липсва информация кога дадено лице е *„сведено в архив“* и по какви причини то е изключено от агентурния апарат. Други спънки за извеждането на цялостен профил са липсата на цели периоди в агентурните дела и преномерирането на страници, което също е сигурен знак за липса (вероятно умишлена) на дадена информация. Въпреки всички тези, а и още много други пречки, които излизат в процеса на работа с архивните документи, в известна степен достъпните данни могат да се обобщят.

Периодите на сътрудничество на политическите лидери на Движението за права и свободи с Държавна сигурност варират в зависимост от възрастта на лицата. От 14-те депутати в VII-то Велико народно събрание

Калинова. С., 2009, с. 88, 278 – 9, 370 – 6.

52 Архивите говорят..., с. 368 – 9; Държавна сигурност и краят на тоталитаризма. С., 2011, с. 47 – 8, 110.

и XXXVI-то Народно събрание, които са с установени връзки с репресивния апарат на комунистическото управление, най-рано е вербуван Кадир Джелил Кадир (1957 г., когато е на едва 17 години),⁵³ а най-късно – Радван Кадъов (1987 г., тогава 17-годишен).⁵⁴ Общ поглед върху годините на активност на различните агенти пък показва, че те покриват огромен общ периметър – от 1957 г. чак до 1992 г.

Най-дълъг стаж в услуга на службите има Юнал Лютфи, който в продължение на 27 години е верен сътрудник първо на Разузнавателното управление към Министерство на народната отбрана (РУМНО), а след това – и на Второ главно управление към ДС (ВГУ).⁵⁵ От потвърдената информация за датите на изключване на агентите (не за всички такава информация е налична) излиза, че най-кратко в системата на Държавна сигурност се задържа Хасан Али Хасан.⁵⁶

53 При работата си за тайните служби Кадир Джелил Кадир използва псевдонима „Първанов“. Архив на Комисия за разкриване на документите и за обявяване на принадлежността на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на българската народна армия (АКРДОПБГДСРСБНА), ф. Ia, а.е. 14941, л. 16.

54 Радван Кадъов работи за ДС под конспиративното име „Чавдар“ Решение № 14 на КРДОПБГДСРСБНА от 14.09.2007 г., <<http://www.comdos.bg/media/stories/reshenia/14.pdf>> (24.08.2013, 20:00)

55 Юнал Лютфиев е известен в документите с псевдонимите „Сидер“ и „Мурад“. Той е снет от отчет в органите на ДС през 1989 г., докато в РУ на МНО това се случва едва на 21 април 1992 г. АКРДОПБГДСРСБНА, ф. Ia, а.е. 35016, л.134; ф. Ia, а.е. 1840, картон образец 9.

56 Хасан Али Хасан, познат на органите на ДС под псевдонима „Сабахаттинов“ е вербуван за секретен сътрудник на 19 септември

По отношение на структурното разпределяне на агентите от ДПС в системата на Държавна сигурност се наблюдават следните тенденции: най-голяма е бройката на сътрудниците, които за определен период са били подчинени на Областните управления на ДС (8)⁵⁷. Трима се отчитат на ръководителите на Второ главно управление, занимаващо се с контраразузнаване,⁵⁸ и по двама на Първо главно управление (ПГУ)⁵⁹, Трето управление⁶⁰ и на Разузнавателното управление към Министерство на народната отбрана.⁶¹

1961 г. Предложението за снемането му в архив е от дата 22 март 1963 г. АКРДОПБГДСРСБНА, ф. Ia, а.е. 1018 (Кж) МФ, л. 3, 5.

57 Връзки с областните управления в различни периоди от време имат Осман Октай, Кадир Джелил Кадир, Орхан Мемиш, Шакир Поюков, Суави Басри Хаджи, Исмаил Мехмед Исмаил, Ахмед Доган и Емил Чавдаров. Решение № 14 на КРДОПБГДСРСБНА от 14.09.2007 г., <<http://www.comdos.bg/media/stories/reshenia/14.pdf>> (24.08.2013. 14:11)

58 Информация, потребна на контраразузнавателните органи на ВГУ, дават Юнал Лютфиев, Ахмед Доган и Радван Кадъов. Решение № 14 на КРДОПБГДСРСБНА от 14.09.2007 г., <<http://www.comdos.bg/media/stories/reshenia/14.pdf>> (24.08.2013. 14:11)

59 За ПГУ, чиято основна дейност е в областта на разузнаването, работят Ахмед Доган и Суави Басри Хаджи. Решение № 14 на КРДОПБГДСРСБНА от 14.09.2007 г., <<http://www.comdos.bg/media/stories/reshenia/14.pdf>> (24.08.2013, 12:10)

60 Сведения във връзка с Трето управление на ДС, отговорно за военното контраразузнаване, дават Ахмед Доган и Халит Осман Гаази. Решение № 14 на КРДОПБГДСРСБНА от 14.09.2007 г., <<http://www.comdos.bg/media/stories/reshenia/14.pdf>> (24.08.2013 г.)

61 Юнал Лютфиев (агент „Сидер“) и Мехмед Бейтулла Хаджиюмер (агент „Бекиров“) са лицата, които в дадени периоди

Документите в архива на Комисията по досиетата⁶² показват, че само 1 от 14 агента сред депутатите на ДПС в VII-то Велико народно събрание и в XXXVI-то Народно събрание е вербуван на база на компромат на политическа основа. Това е Кадир Джелил Кадир, чийто първи контакт с органите на Държавна сигурност е следствие на провинение, на база на което той е убеден да сътрудничи.⁶³ Вероятно това е и отчасти причината Кадир Кадир да е единственият известен случай от разгледаните, в който секретен сътрудник е изключен, заради проблемен характер.⁶⁴ Исмаил Мехмед Исмаил, от друга страна, е единственият случай, при който органите на ДС изключват агент заради нечестност.⁶⁵ По-често срещана причина за изключването е т. нар. „изчерпване на възможностите“. Ползвайки тази формулировка, ръководството на ДС намира причина за изключването на агенти в недостатъчната им активност или в настоящето им местожителство и/или социално

са обвързвани с РУМНО. АКРДОПБГДСРСБНА, ф. Ia, а.е. 1840; АКРДОПБГДСРСБНА, ф. Ia, а.е. 171.

62 С това кратко наименование е известна в обществото Комисията за разкриване на документите и за обявяване на принадлежността на български граждани към Държавна сигурност и разузнавателните служби на българската народна армия.

63 Органите на ДС установяват, че през февруари 1957 г. Кадир Джелил Кадир е написал на вратата на една от тоалетните в местно училище: „В България няма свобода“. През месец май същата година се установява и опит на Кадир за контакт с турската легация в страната. На база на установената вина в тези две събития, бъдещият депутат е вербуван. АКРДОПБГДСРСБНА, ф. Ia, а.е. 14941, л. 4 – 6, 10, 14 – 6.

64 АКРДОПБГДСРСБНА, ф. Ia, а.е. 14941, л.139 – 41.

65 АКРДОПБГДСРСБНА, ф. Ia, а.е. 459 (Сс) МФ, л. 7 – 9.

положение.⁶⁶

Високите позиции, които някои от тези лица заемат в рамките на разглеждания период (а и след това)⁶⁷, не са случайни. Политическото развитие на ДПС бележи цикличната поява на нови вълни бивши сътрудници на Държавна сигурност, които също успяват за дълго да се установят по върховете на партийната йерархия.⁶⁸ Избистрените количествените тенденции за рекрутиране на близки до бившия режим фигури в ДПС спомага за изясняването на трансформационните процеси сред елита на българските турци. Събирателният образ на бившите агенти, които след промените се превъплъщават в депутати на ДПС от VII-то Велико народно събрание

66 По такъв начин са изключени например Осман Октай (агент „Огнян“), Мехмед Бейтулла Хаджиюмер („Бекиров“) и Орхан Мемеш („Етиен“). АКРДОПБГДСРСБНА, ф. Ia, а.е. 519, л. 7 – 8; ф. Ia, а.е. 171, л. 72; Решение № 14 на КРДОПБГДСРСБНА от 14.09.2007 г.,

<<http://www.comdos.bg/media/stories/reshenia/14.pdf>> (24.08.2013, 12:10)

67 Ахмед Доган е депутат, председател на парламентарната група и председател на партията. Юнал Лютфиев е едновременно депутат, заместник-председател и говорител на парламентарната група на ДПС и заместник-председател на партията. Кадир Кадир е депутат в разглеждания период, но и също така заместник-председател на XXVI-то Народно събрание.

68 Например Лютви Местан (агент „Павел“), който е актуалният председател на ДПС и преди това дълги години заместник-председател, е бивш сътрудник на Трето управление на ДС. Съоснователят на партията и нейн виден представител в средата на 90-те години Гюнер Тахир (агент „Георгиев“) също известен период от време донася по линия на военното контраразузнаване. АКРДОПБГДСРСБНА, ф. Ia, а.е. 2274; Решение № 14 на КРДОПБГДСРСБНА от 14.09.2007 г., <<http://www.comdos.bg/media/stories/reshenia/14.pdf>> (24.08.2013, 13:15)

и XXXVI-то Народно събрание, обаче, обяснява само количествено връзката между посткомунистическия политически елит на българските турци и властта преди 10 ноември.

***

Анализът на парламентарното представителство на ДПС в първите три години след началото на промените показва, че повече от една трета от неговия състав е обвързан със секретните служби на тоталитарната държава. Наличието на голям брой кадри, сътрудничили на репресивния апарат на БКП, от една страна, дискредитира ДПС като политически представител на българските турци, отричащ политиката на комунистическия елит, а от друга я компрометира по отношение на либералните възгледи, които приема. Високият процент на бивши агенти в редиците на депутатите от ДПС, изнесен в контекста на ключовата роля на Държавна сигурност за комунистическата власт, и способностите, които службите за сигурност имат, загатват за засилени процеси на репродукция на преддесетоноемврийския елит на българските турци в посттоталитарен.

Личните облаги на изградения в корените на тоталитарното общество елит на българските турци се измерват най-добре в дългосрочен план. Ключово за развитието на този елит е придобиването на висока социална позиция, която след края на управлението на

БКП в революционна ситуация нараства още повече, добирайки се до възможността да се включи активно в реалната изпълнителна и законодателна власт в страната. В това отношение е редно да се отличи ролята на Държавна сигурност, сътрудничеството с която се превръща в негласен критерий за допускане на кадри в посттоталитарния елит. Нещо повече, след 1990 г. по-голямата част от облагите, които системата на ДС е предоставила на своите бивши кадри, са в основата на „експертността“ и легитимацията на лидерите на ДПС. Създадените зависимости от взаимовръзката комунистическо управление – елит на българските турци също така предполагат по-трудно противопоставяне като опозиция на БКП/БСП.

Така описаните характеристики на състава на политическия елит на българските турци водят до проблеми в представителството. Елитът не се рекрутира от ниските нива на социалната йерархия, към които спада болшинството от населението, а е реална част от властовата структура на комунистическото управление, макар и не от самия връх. Това създава предпоставки за разминаване в изказаните позиции и осъществяване след това действия, а оттам - и за опорочаване на идеята за демократизиране на обществената структура.

Наблюдаваните тенденции бившите сътрудници на Държавна сигурност да са силно предствени (и в количествено, и в качествено отношение) в посткомунистическия елит на българските турци предполага да се разгледат взаимоотношенията и

ползите, които всяка от двете страни извлича от съвместната им дейност. От чисто количествен аспект цифрите дават основание да се обобща, че голям процент от представителите на турското малцинство в България в годините на комунистическото управление изпълняват ролята на функционален елит на Държавна сигурност, който е използван като медиатор между репресивните структури и етническата общност и който при липса на официално политическо представителство се явява същински елит за българските турци. Тези заключения, препращащи трансформационните процеси към репродуктивната теория, трябва обаче да бъдат потвърдени и от анализ на същинските взаимоотношения на елита-посредник с комунистическото управление, което вероятно ще бъде обект на следващи разработки.

Без да се цели оправдаване на действията на политическия елит на българските турци, трябва да се подчертае, че в края на 80-те години в българското общество липсват голяма част от условията, необходими за осъществяването на циркуляционна трансформация. Особеното състояние, в което се намира то, е доминирано от налаганите с десетилетия идеали за органично общество, в което липсват възможности за групиране на населението по интереси и съответно силни контраелити с корени извън властта няма. В същото време, обаче, вътре в самата политическа пирамида протичат процеси, които разклащат сериозно основите ѝ. На върха се оформя сблъсък между две различни генерации на комунистическата върхушка, който се

разиграва в условия на засилено разпространение на нелегални, алтернативни социални взаимоотношения в рамките на т. нар. „втори мрежи“. Тяхната поява (на „вторите мрежи“) е следствие от затворения характер на тоталитарното общество, в което пропускливостта между различните нива на йерархията е много слаба. Във вертикално-ориентирана политическа структура, каквато е комунистическата, задържането на определен слой от пирамидата на властимащи позиции повече от необходимото време създава проблеми и по другите нива, което в българския случай рефлектира в допълнително раздуване на и без това големия бюрократичен апарат, а оттам – и в дефицит на властта. Изкуственото удовлетворяване на търсените от населението административни позиции, за които се предполага, че осигуряват някакво поне минимално количество власт, не води до успокояване на недоволството, а напротив – още повече засилва ерозирането на структурата. Успоредно с проблемите по върховете на властта и с поддържането отдолу, комунистическото управление се сблъсква с проблеми от друг тип характер. В системата на „вторите мрежи“ нерегламентиран, но логичен, водещ играч е изградената от властта като нейна дясна ръка Държавна сигурност. Репресивният орган на БКП успява в края на комунистическия режим да разрасне своето влияние до невиждани граници и парадоксално – да започне освобождаването си от партийния контрол.

В края на 80-те години в България липсват добре организирани контраелити, чиито произход да е вкоренен

извън властта. Контролът над структурното развитие и най-вече над функциите за възпроизвеждане на комунистическия елит, е загубен. При така създадената ситуация логично изглеждат трансформационните процеси да се осъществяват на база на издигане на определени периферни слоеве в реални властимащи. До известна степен, и репродукцията на елита на българските турци се осъществява по логичен за създадената ситуация път, който обаче не води до съществена смяна на елита, а просто до преобличането му в нова обвивка.

TRANSFORMATION PROCESSES AMONG THE POLITICAL ELITE BULGARIAN TURKS (1990-1992)

Georgi Burnaski

The text is devoted to the important problem about the conflict between the proclaimed values of elites in politics and their real attitude towards them. Particular subject of the research is the political elite of the Bulgarian Turks and mainly the parliamentary representation of the Movement for Rights and Freedom in the VII Grand National Assembly and in the XXXVI National Assembly. In future researches the author intends to place the focus on the other displays of the elite of the Bulgarian Turks.

Presenting the dependence between the legitimacy of the leaders of MRF used in the multiparty system for gaining trust and political power with their positions in the totalitarian social pyramid Georgi Burnaski expresses

his opinion that the political elite of the Bulgarian Turks in the beginning of the 1990s rises from mediator between the rulers and masses to key political actor. Accepting the affirmation that the elite conception doesn't limit just to those who are on the surface of the political life the author reaches the conclusion that the elite of the Bulgarian Turks doesn't essentially change itself and is just disguising into new appearance. This means the transformational processes are dictated by the reproductive model according to which the old elite morphs into new ones without questioning its privileged positions.